

De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?

Charlotte J.C. Broer en Martin W.J. de Bruijn

Inleiding

Zoals bekend levert archeologisch onderzoek vaak nieuwe kennis op van het verleden, met name op terreinen en voor perioden uit de geschiedenis waarover weinig geschreven bronnen bewaard zijn gebleven. Minder vaak gebeurt het dat herinterpretatie van oude opgravingsgegevens openingen tot nieuwe inzichten biedt. Dat lijkt wél het geval met een suggestie die in september 1992 door de Utrechtse stadsarcheoloog H.L. de Groot werd gedaan. Hij kwam toen met de veronderstelling dat het onder de grond verborgen fundament van de Heilig-Kruiskapel op het Utrechtse Domplein (zie afb. 1, nr. 2) niet, zoals door archeologen aangenomen is, uit de tiende eeuw dateert, maar van het eind van de zevende eeuw. Dit was de tijd dat volgens de geschreven bronnen de Angelsaksische missionaris Willibrord vanuit de resten van de Romeinse burcht *Traiectum* zijn zendingswerk onder de nog heidenese Friezen is begonnen. De Groot koppelde aan zijn herdatering de gedachte dat het een aan Sint-Maarten gewijde kerk betrof, die volgens hem door Willibrord omstreeks 695 gebouwd was. Hij sprak daarbij het vermoeden uit dat de missionaris met deze kerk toen een nog oudere kerk had overbouwd. Deze eerder – in de eerste helft van de zevende eeuw – door de Franken gebouwde kerk zou bestaan hebben uit het al dan niet verbouwde Romeinse hoofdgebouw en door de Friezen omstreeks 650 zijn verwoest. Pas veel later, in de tiende eeuw, zou volgens hem ten noorden van de Heilig-Kruiskapel een nieuwe kerk gebouwd zijn, die eveneens aan Sint-Maarten werd toegewijd. De oude kerk zou vervolgens gereduceerd zijn tot een kapel gewijd aan het Heilig Kruis.

Deze bevindingen werden door H.L. de Groot in eerste instantie naar buiten gebracht in kranteartikelen in onder meer *Het Utrechts Nieuwsblad* en *de Volkskrant*¹ en op een tentoonstelling in het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht ter gelegenheid van de Open Monumentendag op 12 september 1992. Kort daarna verscheen naar aanleiding van een op 23 september gehouden lezing de brochure *Traces at Traiectum*, waarin de hypothese eveneens door hem aan de orde werd gesteld.²

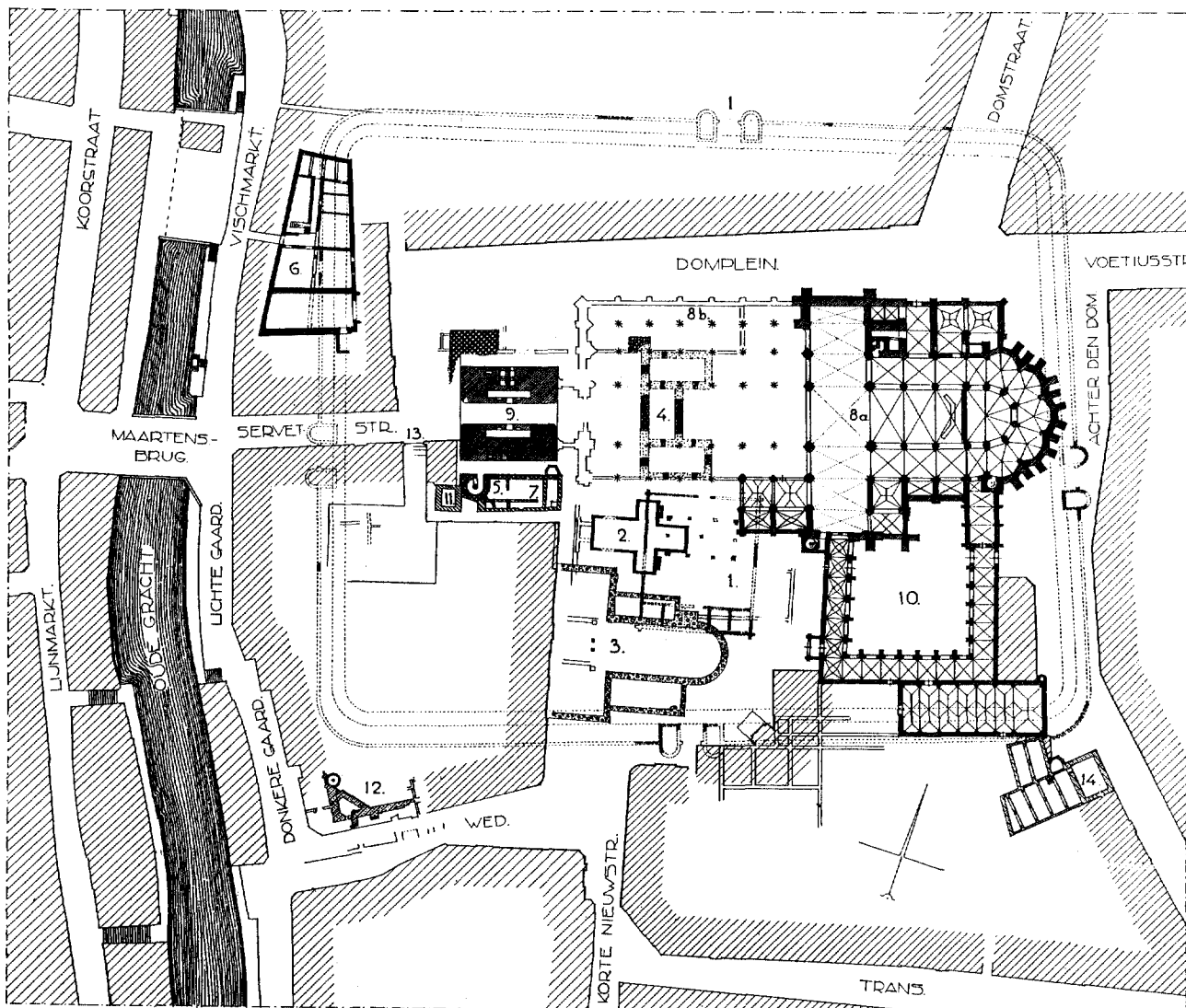
Als historici die zich sinds jaren vanuit verschillende invalshoeken met de middeleeuwse geschiedenis van de Utrechtse kerk bezighouden, hebben we er met belangstelling kennis van genomen. De nieuwe datering leek in één keer een aantal stukjes op hun plaats te leggen van de puzzel die de vroegmiddeleeuwse bebouwing op en rond het Domplein ook na de opgravingen in de jaren dertig en veertig van deze eeuw nog steeds vormt. De toeschrijving van het hergedateerde muurwerk door De Groot aan de eerste Sint-Maartenskerk vormt daarbij echter een ernstige complicatie. De oudste geschreven bronnen wijzen namelijk voor wat de Heilig-Kruiskapel betreft niet naar de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk, maar naar een eveneens door hem nieuw gestichte kerk, die hij toegewijd had aan Sint-Salvator.

In het belang van het onderzoek leek het ons noodzakelijk om tijdig op deze problematiek de aandacht te vestigen. Nog in dezelfde maand dat de Utrechtse stadsarcheoloog zijn hypothese lanceerde, hebben wij onze bedenkingen in uitgewerkte vorm aan hem ter hand gesteld en ze voorts ter publikatie aangeboden aan het *Maandblad Oud-Utrecht*, waarin ze in het decembernummer van 1992 zijn gepubliceerd.³ Tot op heden is hierop niet inhoudelijk gereageerd; voor zover ons bekend zijn onze argumenten niet weersproken, laat staan weerlegd.⁴

Inmiddels hebben we het onderzoek naar de oudste Utrechtse kerken voortgezet en onze bevindingen nader uitgewerkt. De resultaten van ons onderzoek zijn echter te omvangrijk geworden om in een tijdschriftartikel te kunnen worden weergegeven; ze zullen daarom in een afzonderlijke publikatie verschijnen. Hier willen we volstaan met een nadere uiteenzetting van een deel van de problematiek, waarbij met name zal worden aangegeven tot welke problemen de vereenzelviging van de Heilig-Kruiskapel met de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk leidt. Ook willen we enkele opmerkingen maken over de wijze waarop het onderzoek over de oudste Utrechtse kerken tot op heden heeft plaatsgehad.

Vanaf het fundament herbouwd?

Een van de belangrijkste bronnen voor onze kennis van de vroegmiddeleeuwse bebouwing op het Utrechtse Dom-

Afb. 1. Situatietekening van de bebouwing binnen de burcht Traiectum.

1: Ommuring en hoofdgebouw van het Romeinse fort. De middeleeuwse herstellingen aan de muur werden door A.E. van Giffen gedateerd op de tiende eeuw, nadien op mogelijk de zevende eeuw.

2: Fundament van de Heilig-Kruiskapel, door Van Giffen gedateerd op de tiende eeuw, recentelijk op mogelijk de zevende eeuw.

3: Fundamenten van de kerk(en) van Sint-Salvator of Oudmunster. Het oudste muurwerk werd door Vollgraff en Van Hoorn gedateerd op de tiende eeuw; in 1966 door Peeters op mogelijk de zevende of achtste eeuw.

4: Fundamenten onder het verdwenen schip van de dom. Het onderste deel werd door Van Giffen gedateerd op de eerste helft van de negende, het bovenste op de tiende eeuw. Recentelijk werden beide in dezelfde tijd, het eerste kwart van de elfde eeuw, gedateerd.

Naar E.J. Haslinghuis, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst II*, 1ste stuk, afl. 1 ('s-Gravenhage 1956), 12.

plein vormt een brief van Bonifatius, een leerling en jongere collega van Willibrord, die na diens dood de zorg voor de erfenis van zijn leermeester enige tijd op zich heeft genomen (zie afb. 2).⁵ Bonifatius schreef in 752 of 753 in een brief aan de paus dat Willibrord, ook Clemens genoemd, in de burcht *Traiectum* een kerk ter ere van Sint-Salvator had gebouwd. Bovendien had Willibrord er

volgens de briefschrijver een tot op de bodem verwoest kerkje aangetroffen, dat door hem vanaf het fundament herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd was.⁶ Er hebben dus volgens Bonifatius ten tijde van Willibrord twee kerken gestaan. Wanneer het fundament van de Heilig-Kruiskapel aan een van die twee kerken heeft toebehoord, ging het dan om de Sint-Salvator of de Sint-Maarten?

Om met laatstgenoemde kerk te beginnen: die zou volgens de brief herbouwd zijn op de fundamenteën van een oudere, verwoeste kerk. Was er nu bij de fundamenteën van de Heilig-Kruiskapel sprake van een tot op de bodem verwoest kerkje, dat vanaf het fundament hersteld is, zoals Bonifatius in zijn brief aan de paus over de Sint-Maartenskerk schreef? H.L. de Groot heeft gesteld dat mogelijk het al dan niet verbouwde Romeinse hoofdgebouw als eerste Utrechtse kerk heeft gediend, die later door de Friezen is verwoest.⁷ Bezien we echter de van de opgraving van de jaren dertig en veertig gemaakte situatietekeningen, dan blijkt het fundament van de nadien gebouwde Heilig-Kruiskapel maar ten dele over het grondplan van de Romeinse *principia* heengelegd te zijn. Afgezien van de plaatsen waarop het fundament van de kapel de muren van het hoofdgebouw snijdt, lijkt verder op geen enkele wijze op het muurwerk van deze Romeinse *principia* gebouwd te zijn (zie afb. 1, nrs. 1 en 2). Wij achten het daarmee moeilijk voorstelbaar dat het hier om een op de fundamenteën van een oude kerk gebouwde nieuwe kerk gaat, hetgeen toch volgens de brief van Bonifatius met de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk het geval was.

Dit ontbreken van continuïteit in het grondplan van oude en nieuwe bebouwing, pleit er niet voor dat we hier met de Sint-Maartenskerk te doen hebben. Er bestaan intussen wel aanwijzingen dat het bij de fundamenteën van de Heilig-Kruiskapel gaat om de Sint-Salvatorskerk van Willibrord. Later in de middeleeuwen blijkt deze kapel namelijk niet te behoren tot het aan Sint-Maarten gewijde domkapittel, maar tot dat van het naastgelegen kapittel van Sint-Salvator, ook Oudmunster genaamd.⁸ Dat men bij de bouw van de gotische domkerk de in de weg staande Heilig-Kruiskapel liet staan, had er waarschijnlijk niet zozeer mee te maken dat het domkapittel de kapel vanwege haar vroegere status wilde sparen,⁹ maar met het simpele feit dat het er weinig over te zeggen had: zij behoorde immers aan Oudmunster. Wanneer het kapittel van de dom er zich met recht op had kunnen baseren dat de kapel een oudere Sint-Maartenskerk was, dan zou het dit niet nagelaten hebben. Het feit dat dit, voor zover we hebben kunnen nagaan, niet is gebeurd, vormt daarom voor ons een belangrijke aanwijzing dat zij dit ook niet is geweest.

Opmerkelijk is verder de overeenkomst tussen de patrocinia Sint-Salvator en het Heilig Kruis. Beide verwijzen zij namelijk naar Jezus Christus, die tot verlossing van de mensheid – Salvator betekent Verlosser – aan het kruis gestorven is. Ook dit wijst eerder op een relatie van de Heilig-Kruiskapel met Sint-Salvator dan met de aan Sint-Maarten gewijde domkerk.

Een bedehuis in die ere des heilichs cruces

Richten we ons nu op de middeleeuwse geschiedschrijving over het oudste Utrecht. In die historiografie zijn en-

kele telkens terugkerende elementen te ontdekken, namelijk het bestaan ten tijde van de Frankische koning Dagobert (623-639) van een kerk die gewijd was aan Sint-Thomas, welke kerk werd verwoest en later door Willibrord herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd, maar ook de bouw door Willibrord van een kerk vlak daarbij, die hij wijdde aan... het Heilig Kruis. Zo zegt de veertiende-eeuwer Jan Beke, de belangrijkste middeleeuwse geschiedschrijver van het Sticht Utrecht, dat Willibrord *bi sante Thomas kerke, die destrueert ende vervallen lach, makede een bedehuis in die ere des heilichs cruces in den jaer ons Heren VIC XCV, daer hi in settede ende wyede die ierste vonte*.¹⁰

Volgens Beke bouwde Willibrord dus in 695 bij (!) de verwoeste Sint-Thomaskerk een bedehuis ter ere van het Heilig Kruis, waar hij de eerste doopvont in wijdde. Behalve dat de kerk van het Heilig Kruis hier nadrukkelijk niet **op** maar **bij** de verwoeste Sint-Thomaskerk gesitueerd wordt, is ook de vermelding van een doopvont in de kerk gewijd aan het Heilig Kruis opmerkelijk. In later tijd fungeerde namelijk niet de op fundamenteën van de verwoeste Sint-Thomaskerk herbouwde Sint-Maartenskerk als zogeheten doopkerk, maar de bij die kerk gebouwde Sint-Salvators- of Oudmunsterkerk.¹¹

Er is overigens zelfs nog een veel oudere bron die vermeldt dat Willibrord een kerk aan het Heilig Kruis heeft gewijd. Abt Thiofried van Echternach, die in in het begin van de twaalfde eeuw over het leven van Willibrord schreef en wiens werk mogelijk als bron voor Beke heeft gediend, zegt namelijk dat Willibrord een kerk stichtte die het Heilig Kruis en de moeder Gods, Maria, als patrocinia kreeg.¹²

Wat opvalt is dat bij beide middeleeuwse geschiedschrijvers als stichting van Willibrord een aan het Heilig Kruis gewijde kerk genoemd wordt, terwijl Bonifatius in zijn brief aan de paus uit 752 of 753 toch van Sint-Salvator als kerkpatroon sprak. We menen dit te kunnen verklaren uit het feit dat in de tijd waarin zowel Thiofried van Echternach als Jan Beke leefden – respectievelijk rond 1100 en omstreeks 1350 – de inmiddels tot kapel gereduceerde kerk van Sint-Salvator inderdaad aan het Heilig Kruis gewijd zal zijn geweest. Zoals Beke vermeldt, was namelijk al door Bonifatius naast de Sint-Salvator van Willibrord een nieuwe Sint-Salvatorskerk gebouwd (zie afb. 1, nr. 3). In de Nederlandse uitgave van Bekes verhaal, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, wordt dat als volgt uitgedrukt: *Dese edele biscop woude vermeren den dienst ons Heren ende stichte binnen der stat van Utrecht ene canonike cloosterkerke al vaste bi den iersten bedehuse des heilighen Verlossers*.¹³ Bij die gelegenheid zal de door Willibrord gebouwde Sint-Salvatorskerk het patrocinium van het Heilig Kruis hebben gekregen. Op de overeenkomst van beide patrocinia Sint-Salvator en het Heilig Kruis, die de verschuiving en nieuwe naamgeving zeer aannemelijk maken, hebben we zojuist al gewezen.

missus germanicus catholice & apostolice roman
recte operabile in quo curiam saluam.

Nam tempore regni apostolice sedis pontificis uenit ad
lunina scorum apostolorum p[re]b[is] quidam m[on]ach[us] abstinens
et scitatus generisaxonum nomine willibrord &
alio nomine dement[is] uocatur quem p[re]fatus papa episcopo
p[re]fatum ordinauit. & ad p[re]dicandum pagani gentis f[re]stro
rum transiit in locis uicinis oceanum occidui. quip[er] l[un]a
nos p[re]dicant p[re]fatum gentis f[re]stro[rum] maxima ex parte
conuertere ad fidem xpi fana & dilubra destruxit & ec
clesias construxit. & sedem episcopalem & ceteram
in honore rei saluatoris constituens in loco & castello
quod dicitur traiectum & in illa sedem & eccl[esi]a saluatoris
quam construxit p[re]dicant usque ad debilem senectutem
p[er]mansit & sibi cor q[uo]m administratum implendum
substituit & finit longeus itineribus in pace migra
uit ad d[omi]n[u]m: princeps aut[em] francorum carlmannus
commendauit illi sedem illam ad constituendum &
ordinandum ep[iscopu]m. quod & fecit. Nunc aut[em] coloniensis
ep[iscopu]s illam sedem p[re]fatus ep[iscopu]s dement[is] uirgo papa ordi
nata sibi usurpat & ad p[re]teritum p[er]uenit p[ro]p[ri]e fundamen
ta cuiusdam destruxit & ap[er]uit & denolauit & willib[or]d[um]

Afb. 2. Fragment van de brief van Bonifatius uit 752/3 in het oudst
bewaarde, van omstreeks het jaar 800 daterende handschrift.
München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 8112.

Ook het door Thiofried van Echternach vermelde patro
naat van Maria verwijst naar Sint-Salvator of Oudmunster
en niet naar Sint-Maarten. In een schenkingsoorkunde uit
944 en bevestigingen daarvan uit 1046 en 1122, dus ook
nog uit de tijd waarin Thiofried van Echternach leefde, is
sprake van twee colleges van geestelijken in Utrecht: een
toegewijd aan Sint-Maarten en het andere aan Maria en
alle heiligen. Aangezien dom en Oudmunster in 944 nog
de enige kerkelijke instellingen in Utrecht waren, kan met
het college van Maria en alle heiligen alleen Oudmunster
bedoeld zijn, dat inderdaad in later tijd samen met de dom
het beheer over de geschonken goederen blijkt te heb
ben.¹⁴

De Sint-Salvatorskerk van Willibrord gesitueerd náást de Sint-Maartenskerk en naast de Sint-Salvator van Bonifatius

Het kost weinig moeite om in de vernielde Sint-Thomas
kerk die Jan Beke in zijn kroniek vermeldt de verwoeste
en door Willibrord vanaf het fundament herbouwde en

aan Sint-Maarten gewijde kerk uit de brief van Bonifatius
te herkennen. Dat Beke ook voor de tijd van Willibrord
en Bonifatius de kerken van Sint-Maarten en het Heilig
Kruis consequent **naast** en niet **op** elkaar plaatste, blijkt
verder ook uit zijn weergave van de brief van Bonifatius
aan de paus. In het oudst bewaarde handschrift, daterend
van omstreeks het jaar 800 en afkomstig uit de door Boni
fatus gestichte abdij Fulda (zie afb. 2),¹⁵ luidt de be
treffende passage van de brief over de activiteiten van
Willibrord: *ecclesias construxit et sedem episcopalem et
ecclesiam in honore sancti Salvatoris constituens in loco
et castello quod dicitur Traiectum. Et in illa sede et eccle
sia sancti Salvatoris, quam construxit, predicans usque
ad debilem senectutem permansit.* ('hij heeft kerken ge
bouwd, zowel een bisschopszetel als een kerk ter ere van
de heilige Verlosser vestigend in de plaats en de burcht
die *Traiectum* genoemd wordt. En op die zetel en in die
kerk van de Heilige Verlosser, die hij heeft gebouwd, is
hij tot in de zwakte van de ouderdom blijven prediken').¹⁶
Maar bij Beke vindt men: *ecclesias construxit et sedem
episcopalem in honore sancti Martini et basilicam in ho
nore sancte Crucis in loco et castello quod dicitur Traiec
tum, ubi predicans usque debilem senectutem mansit* ('hij
heeft kerken gebouwd, zowel een bisschopszetel ter ere
van Sint-Maarten als een kerk ter ere van het Heilig Kruis
in de plaats en de burcht die *Traiectum* wordt genoemd,
waar hij tot in de zwakte van de ouderdom is blijven pre
diken').¹⁷

De tekst bij Jan Beke is dus, naar het lijkt, aangepast.
De 'bewerker' van het document, hetzij Beke zelf hetzij
iemand aan wie hij de tekst heeft ontleend, heeft het ken
nelijk nodig gevonden om de bisschopszetel, die in de
oorspronkelijke tekst aan Sint-Salvator gekoppeld was,
aan de kerk van Sint-Maarten te verbinden. Deze was im
mers in de tijd waarin Beke leefde inderdaad al sinds lang
de domkerk of kathedraal. Verder is van de kerk van Sint
Salvator in de brief van Bonifatius een kerk van het Hei
lig Kruis gemaakt. Gezien het hiervoór behandelde, lijkt
de reden waarom dat gedaan is duidelijk: van de kapel die
in de tijd van Beke gewijd was aan het Heilig Kruis zal
nog steeds het besef bestaan dat zij een door Wil
librord gebouwde kerk was. Deze notie was, zoals we ge
zien hebben, al te vinden bij abt Thiofried van Echternach
in het begin van de twaalfde eeuw. Deze kerk kan niet de
kerk van Sint-Maarten geweest zijn – die immers door
Beke apart genoemd wordt, naast de kerk van het Heilig
Kruis –, maar wél de eerste, door Willibrord gebouwde
Sint-Salvatorskerk.

Dat Beke in dit opzicht consequent was, blijkt wanneer
hij verder in zijn werk de gevolgen van een brand uit
1148 beschrijft, die ook de Heilig-Kruiskapel getroffen
heeft. In de Nederlandse vertaling spreekt Beke van *die
ierste capelle die vaste bi sunte Salvatoors kerke staet en
de bi Clemens tiden die Willibrordus hiet ghesticht wart
in die ere des heilighen cruces*.¹⁸ Beke heeft het hier dus
over de eerste 'kapel' die dicht bij de – zoals we gezien

hebben door Bonifatius gebouwde – Sint-Salvatorskerk stond en door Clemens Willibrord gesticht zou zijn ter ere van het Heilig Kruis. De kapel brandde, niet alleen volgens Beke maar ook volgens de oudere Annalen van Egmond,¹⁹ in 1148 volledig af, maar het beeld van de Verlosser op een zich daarin bevindend kruis bleef als door een wonder gespaard en werd met grote plechtigheid naar de Sint-Salvatorskerk – en niet naar de aan Sint-Maarten gewijde domkerk – overgebracht.

Kort samengevat zijn de argumenten waarom wij in de Heilig-Kruiskapel, wanneer die uit de tijd van Willibrord dateert, niet de door hem herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk zien, maar de door deze missionaris gestichte Sint-Salvatorskerk, de volgende:

1. Er lijken geen archeologische aanwijzingen te zijn dat de Heilig-Kruiskapel op de fundamente van een ouder kerkje opnieuw is opgebouwd, zoals Willibrords leerling Bonifatius, die ook in Utrecht werkzaam is geweest en er zelfs een kerk heeft gebouwd, in een brief aan de paus schreef over de door Willibrord herbouwde Sint-Maartenskerk.
2. Later in de middeleeuwen behoorde de kapel niet tot het Sint-Maartens- of domkapittel, maar tot het kapittel van Sint-Salvator of Oudmunster. De functie van doopkerk, die door Beke aan de kapel gegeven werd, blijkt later te zijn overgegaan op Oudmunster.
3. Beke maakt melding van de bouw van een nieuwe Sint-Salvatorskerk door Bonifatius naast de door Willibrord gestichte kerk. Bij die gelegenheid zal de oudste kerk het patrocinium van het Heilig Kruis gekregen hebben.
4. De patrocinia van Sint-Salvator en het Heilig Kruis zijn nauw aan elkaar verwant: beide verwijzen zij naar Jezus Christus, die tot verlossing – Salvator betekent Verlosser – van de mensheid aan het kruis is gestorven.
5. Het Sint-Maartens- of domkapittel heeft er nooit aanspraak op gemaakt dat de Heilig-Kruiskapel de eerste Sint-Maartenskerk is geweest.
6. De middeleeuwse geschiedschrijving ten slotte verwijst voor wat de Heilig-Kruiskapel betreft eenduidig naar de door Willibrord gebouwde eerste Sint-Salvatorskerk en niet naar de door hem herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk.

Op grond van de geschreven bronnen zal de Sint-Salvator van Willibrord dus gezocht dienen te worden ter plaatse van de Heilig-Kruiskapel, naast zowel de Sint-Maartenskerk als de later door Bonifatius gebouwde kerk van Sint-Salvator of Oudmunster. Dat vanaf de zeventiende eeuw, dus na de Hervorming, de Heilig-Kruiskapel ook wel Thomaskapel genoemd werd, berust op de verkeerde veronderstelling dat dit de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk zou zijn.²⁰

Frankisch of Angelsaksisch?

Opmerkelijk is dat H.L. de Groot het grondplan van de Heilig-Kruiskapel in verband heeft gebracht met de Angelsaksische afkomst van Willibrord. Hij meent namelijk in deze kapel een Angelsaksisch kerkmodel te mogen zien.²¹ Maar wanneer het, zoals hij stelt, bij de Heilig-Kruiskapel om de Sint-Maartenskerk gaat, zou men toch eerder een Frankisch kerktype verwachten. Het ging bij deze laatste kerk immers, zoals Bonifatius in zijn brief aan de paus zegt, om een kerk die op de fundamente van een oudere – Frankische – kerk gebouwd was.

Het is overigens de vraag of zich zo gemakkelijk voor deze periode bepaalde kerktypen laten aanwijzen. De Nijmeegse kunsthistoricus C.J.A.C. Peeters, die aanvankelijk in zaalkerken met een smaller koor – wat de Heilig-Kruiskapel overigens niet lijkt te zijn geweest –²² kerken van een Angelsaksische type meende te kunnen herkennen,²³ is inmiddels op deze opvatting teruggekomen. Op het in 1989 gehouden Willibrordcongres in Nijmegen kwam hij op grond van nieuw onderzoek tot de conclusie: 'Toen Willibrord in zijn zendingsgebied kerken en abdijen bouwde, *pluras per illas regiones ecclesias, sed et monasteria nonnulla construxit* (Beda), schiep hij geen afzonderlijk eigen kerktype, voerde er ook geen uit Engeland in, maar bediende zich pragmatisch van reeds bestaande locale bouwtradities.'²⁴

Volgens dit nieuwe inzicht lijken dus kerken moeilijk op grond van hun vorm aan Willibrord te kunnen worden toegeschreven. Toegepast op Utrecht lijkt het ons in elk geval onmogelijk om op basis van een verondersteld type vast te stellen of het bij de Heilig-Kruiskapel om een door Willibrord gebouwde 'Angelsaksische' kerk gaat.

De 'archeologische' datering van middeleeuws muurwerk op en rond het Domplein

Wanneer men de verslagen van de opgravingen op het Domplein in Utrecht uit de jaren dertig en veertig van deze eeuw leest, dan valt op dat de archeologen toen op grond van overeenkomst in stenen en metselspecie en gevonden scherven veel muurwerk op dezelfde periode, namelijk de tiende eeuw, gedateerd hebben. Dat gold voor herstellingen aan de muur van het Romeinse *castellum*, voor het fundament van de Heilig-Kruiskapel,²⁵ voor muurwerk onder de verdwenen kerk van Sint-Salvator²⁶ en voor muurwerk onder het verdwenen schip van de domkerk²⁷ (zie afb. 1, respectievelijk de nrs. 1, 2, 3 en 4).

Opmerkelijk is dat de archeologen thans dit muurwerk een zeer uiteenlopende datering geven. Zoals we gezien hebben, is voor het fundament van de Heilig-Kruiskapel recentelijk de suggestie gedaan dat het uit het eind van de zevende eeuw zou kunnen stammen. Al in 1966 is gewezen op de mogelijkheid dat funderingen onder de verdwenen kerk van Sint-Salvator uit de tijd van Willibrord, dus de zevende of achtste eeuw, zou kunnen dateren.²⁸ Muur-

werk onder het verdwenen schip van de dom, waarvan het onderste deel eertijds door de archeoloog A.E. van Giffen zelfs ouder dan de tiende eeuw – namelijk eerste helft negende eeuw – werd gedateerd, kreeg kort geleden een datering op het begin van de elfde eeuw.²⁹ En van de herstellingen aan het muurwerk van de Romeinse burcht, die op sommige plaatsen zelfs zichtbaar zijn, is geopperd dat ze wel eens uit de zevende eeuw zouden kunnen dateren, al werd er voorzichtigheidshalve bij gezegd: 'In feite kunnen zij slechts gedateerd worden in de periode tussen de tijd waarin de Romeinen Utrecht verlieten (ca 260) en 1122 toen de muur zijn verdedigende functie verloor'.³⁰

Muurwerk dat volgens het archeologisch onderzoek van een halve eeuw geleden uit dezelfde tijd, te weten de tiende eeuw, zou hebben gedateerd, heeft later dus dateringen gekregen die uiteenlopen van de zevende tot de elfde eeuw. Strikt genomen worden zelfs marges aangenomen van de derde tot de twaalfde eeuw.

Het is hierbij opvallend dat wanneer het in dit archeologisch onderzoek om meer precieze dateringen gaat, deze steeds in hoofdzaak gebaseerd blijken te zijn op geschreven bronnen of althans op de geheel of ten dele op die bronnen gebaseerde literatuur. Zo koppelde Van Giffen zijn tiende-eeuws muurwerk aan de herstelwerkzaamheden die volgens de schriftelijke overlevering ondernomen zouden zijn door bisschop Balderik, die omstreeks 920 met de geestelijkheid in Utrecht terugkeerde na hun vlucht voor de Noormannen in de tweede helft van de negende eeuw. Ook het moderne archeologisch onderzoek blijkt zich voor een aanzienlijk deel te baseren op archivalia of de daarop gebaseerde literatuur bij de datering van de herstellingen aan de Romeinse muur, het muurwerk onder het verdwenen schip van de domkerk en het fundament van de Heilig-Kruiskapel.³¹

Besluit

Zoals we in onze aangekondigde omvangrijkere publikatie nader zullen aantonen, heeft evenwel de interpretatie van de middeleeuwse schriftelijke bronnen over de oudste middeleeuwse bebouwing in Utrecht tot nu toe veel te wensen overgelaten en is de daaruit ontstane literatuur soms zeer onbetrouwbaar.³² Verschillende conclusies, zowel van historici als van archeologen, blijken de toets aan het geschreven bronnenmateriaal niet te kunnen doorstaan. Om tot een verantwoord beeld van het ontstaan en de ontwikkeling van de eerste Utrechtse kerken te komen, is het daarom noodzakelijk behalve de archeologische gegevens ook de archivalia aan een grondige herinterpretatie te onderwerpen. Dat al vóór een dergelijk onderzoek heeft plaatsgevonden vérstrekkende uitspraken juist op dit gebied zijn gedaan, valt te betreurden.

Het is te hopen dat een deskundige nieuwe analyse van de schriftelijke bronnen alsnog in het onderzoek naar de oudste Utrechtse kerken geïntegreerd wordt. Over de manier waarop dit kan gebeuren, hebben juist archeologen

waardevolle modellen ontwikkeld en zijn nog maar kort geleden in dit tijdschrift nuttige aanvullende suggesties gedaan.³³

Ook dient ons inziens de bebouwing minder geïsoleerd en afzonderlijk bekeken te worden dan tot nu toe het geval is geweest. Naar onze overtuiging kan alleen bestudering van alle vroege kerkgebouwen te zamen in hun ruimtelijke, chronologische en functionele context, geplaatst in het kader van de politieke en kerkelijke gebeurtenissen van de tijd waarin ze ontstaan zijn, tot een bevredigend onderzoeksresultaat leiden.

Noten

- 1 Respectievelijk op 5 en 12 september 1992.
- 2 H.L. de Groot, *Traces at Traiectum. An archaeological survey* (z.pl. z.j. [Utrecht 1992]), 13-20.
- 3 C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Welke kerk van Willibrord: Sint-Maarten of Sint-Salvator?', *Maandblad Oud-Utrecht* 65 (1992), 142-146.
- 4 In een niet-inhoudelijk commentaar bij onze publikatie (t.a.p., 146) heeft De Groot een artikel aangekondigd waarop wij zouden hebben moeten wachten met het naar buiten brengen van onze kanttekeningen. Voor zover ons bekend is dit artikel nog niet verschenen. In de vrijwel letterlijke vertaling van *Traces at Traiectum*, die in de zomer van 1993 onder de titel *Terugblik op Traiectum. Een archeologische schets* (z.pl. z.j. [Utrecht 1993]), is gepubliceerd, is De Groot niet op de problematiek ingegaan. Dit was voor zover wij weten evenmin het geval in de uitlatingen die door hem rond de heropgraving van het fundament van de Heilig-Kruiskapel in de zomer van 1993 in diverse media zijn gedaan.
- 5 Over de positie van Willibrord en Bonifatius recentelijk P.H.D. Leupen, 'Sint Salvator en Sint Maarten, Willibrord en Bonifatius', in: P. Bange en A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk* (Nijmegen 1990), 317-327. Zie over Willibrord vooral ook A.G. Weiler, *Willibrords missie. Christendom en cultuur in de zevende en achttiende eeuw* (Hilversum 1989).
- 6 De tekst is onder meer uitgegeven door S. Muller Fz. en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I* (Utrecht 1920), nr. 42: --- *aeccliam in honore sancti Salvatoris constituens in loco et castello quod dicitur Traiectum. --- fundamenta cuiusdam destructae a paganis ecclesiolae, quam Willibrordus derutam usque ad solum in castello Traiecto repperit, et eam proprio labore a fundamento construxit et in honore sancti Martini consecravat*. Zie ook *Chronographia Johannis de Beke*, uitg. H. Bruch, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, gr. serie 143 ('s-Gravenhage 1973), 26 en 28. Een Nederlandse vertaling door P. Bange is te vinden in Weiler, *Willibrords missie*, 212-214.
- 7 De Groot, *Traces at Traiectum*, 20, en *Terugblik op Traiectum*, 19.
- 8 Zie bv. E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De dom van Utrecht*. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst II, 1ste stuk, 2de aflevering ('s-Gravenhage 1965), 154.
- 9 Aldus De Groot, *Traces at Traiectum*, 20, en *Terugblik op Traiectum*, 19.
- 10 *Johannes de Beke. Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, uitg. H. Bruch, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, gr. serie 180 ('s-Gravenhage 1982), 12-13, zie ook 7-8. De Latijnse uitgave (*Chronographia*, 15, zie ook 7) heeft: *prope ruinam primordialis ecclesie sancti Thome superedificavit in hono-*

- re sancte crucis oratorium, in quo renativi fontis primo consecravat baptisterium.*
- 11 Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 147.
 - 12 Afgedrukt bij S. Muller Fz., 'De St. Salvatorkerk te Utrecht. Eene Merovingische kathedraal', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 25 (1898), 50-51: *Saepta monasterii condens in litore Rheni in Crucis ac divinae sacravit honore Mariae constituit cathedram sibi contiguaeque proseucham*, en in de prozaversie: *Non procul a ripa Rheni fluminis aedificavit et dedicavit oratorium in honorem Crucis salutiferae et theotocou Mariae Virginis perpetuae*. De bij Muller afgedrukte tekst heeft *theoticos*. Zie ook J.H. Hofman, 'Sint Salvator en Sint Marten te Utrecht', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 25 (1898), 14.
 - 13 Beke, *Croniken*, 19. In het Latijn, *Chronographia*, 25, heet het: *Hic ergo presul egregius divini nominis obsequium ampliare volens, condidit infra civitatem Traiectensem cenobitium canonicorum ecclesiam, oratorio primordiali sancti Salvatoris vicinam et contiguam*. In ons artikel 'Welke kerk van Willibrord?', 144, gingen wij er nog van uit dat de nieuwe kerk van Sint-Salvator in tiende eeuw gebouwd was. In onze aangekondigde uitvoeriger publikatie zullen we deze door Bonifatius gebouwde kerk plaatsen in de context van de politieke en kerkelijke gebeurtenissen van de tijd van haar ontstaan.
 - 14 *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* I, nr. 106 (944 juli 7): *duobus monasteriis --, unum in honore sancti Martini dedicatum, alterum vero sanctae Dei genitricis omniumque sanctorum*; nr. 200 (1046 mei 22): *duobus scilicet monasteriis, uno quidem in honore sancti Martini dedicato, altero vero sanctae Dei genitricis Mariae omniumque sanctorum*; nr. 306 (1122 mei 26): *duobus monasteriis in Traiecto, uni in honore sancti Martini, alteri in honore sanctae Dei genitricis Mariae omniumque sanctorum dedicato*. Zie over deze schenking C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, *Stichtse Historische Reeks* 9 (z.pl. 1983), 366-369.
 - 15 Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm. 8112. Zie over dit handschrift bv. M. Tangl, *Die Briefe des heiligen Bonifatius und Lullus*, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Selectae* I (Berlijn 1916), VI.
 - 16 Zie *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* I, nr. 42: de uitgave van de *Chronographia* van Beke door Bruch, 26 en 28; en de vertaling van Bange in Weiler, *Willibrords missie*, 212-214.
 - 17 T.a.p., 27 en 29. In de Nederlandse vertaling, 21, staat: *kerken ghesticht, die overste kerke in die ere sante Martijns ende een ander kerke in die ere des heiligen cruces in der stede daert casteel staet dat Utrecht hiet*.
 - 18 Beke, *Croniken*, 77. In de *Chronographia*, 113, luidt het: *Est autem capella primordialis contigua templo sancti Salvatoris, edificata tempore beati Clementis in honore sancte Crucis*.
 - 19 Opgenomen in de *Fontes Egmundenses*, uitg. O. Oppermann, *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap*, 3de serie, nr. 61 (Utrecht 1933), 113-208, ald. 154-155.
 - 20 Haslinghuis en Peeters hebben in 1965 in hun monumentale werk *De dom van Utrecht*, 155, al opgemerkt: 'Niet anders dan een dubbel misverstand is de benaming St. Thomaskapel, omdat hiermee een verkeerd gebouw met een onjuiste naam wordt aangeduid.'
 - 21 In *Traces in Traiectum*, 15, en *Terugblik op Traiectum*, 16, ging De Groot uit van een zaalkerkje met smaller koor, later van een complexer, mogelijk in kruisvorm aangelegd geheel (*Het Utrechts Nieuwsblad* van 18 augustus 1993, p. 9).
 - 22 Zie vorige noot.
 - 23 C.J.A.C. Peeters, 'De oudste bisschopskerken van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof. dr. F.G.L. van der Meer* (Amsterdam en Brussel 1966), 73-126, ald. 90-93 en afb. 8 op blz. 119.
 - 24 Uitgegeven als: C. Peeters, 'Kerk- en kloostergebouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels', in: Bange en Weiler, *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*, 361-373, ald. 371. Hij baseerde zich daarbij op de in 1989 verschenen Nijmeegse doctoraalscriptie van M. Vermunt, *De zaalkerk in de Noord Europese kerkarchitectuur tussen 600 en 1300*.
 - 25 A.E. van Giffen, 'Voorlopig bericht over de opgraving op het Domplein te Utrecht in december van 1929', in: *Opgravingen op het Domplein te Utrecht* (Haarlem 1934), 1-19, ald. 18: 'Blijkens de vondsten kan het niet ouder dan de 10de, hoogstens midden 9de eeuw, en niet veel jonger dan ± 1000 zijn.' C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, 'De opgravingen in juni en juli 1933', t.a.p., 35-161, ald. 36-38.
 - 26 C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, 'De opgravingen in juni en juli 1934', t.a.p., 75-161, ald. 79: 'Hebben wij te doen met de funderingen van de kerk van Willebrord, of met die van eene door of na Balderik in de tiende eeuw gebouwde kerk? Het laatste lijkt mij voorlopig het waarschijnlijkste, op grond van het onderzoek van de hieronder te vermelden vondsten.' Een aantal verslagen van de opgravingen die destijds in het *Maandblad Oud-Utrecht* zijn verschenen, zijn inmiddels beter toegankelijk via de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, 50-80.
 - 27 A.E. van Giffen, 'Utrecht-Trajectum', in: *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 29-32 (1944-1948), 15-21, ald. 16.
 - 28 Peeters, 'De oudste bisschopskerken', 95, en 100, afb. 2.
 - 29 T.J. Hoekstra, 'De dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026)', *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk* (Zutphen 1988), 95-108, ald. 100-102.
 - 30 [T.J. Hoekstra], 'De vroege topografie van Utrecht', in M.J. Dolfin e.a., *Utrecht. De huizen binnen de singels*, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, De provincie Utrecht, De gemeente Utrecht, III A ('s-Gravenhage 1989), 3.
 - 31 Hoekstra, 'De vroege topografie', 3; dezelfde, 'De dom van Adelbold II', 96-100; De Groot, *Terugblik op Traiectum*, 14-19.
 - 32 We wijzen in dit verband met name op de hiervóór in noot 12 vermelde artikelen van Muller, 'De St. Salvatorkerk', en van Hofman, 'Sint Salvator en Sint Marten'.
 - 33 P.J.E.M. van Dam, 'Geschiedenis, archeologie en waterbouwkunde', *Bulletin KNOB* 93 (1994), 19-29.